

PAWEŁ LESIŃSKI

 <https://orcid.org/0000-0001-6522-3625>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

„Wohlstand, Bildung und Freiheit für Alle”. Idea praw człowieka w poglądach Gustava Struvego jako przykład radykalnej demokratycznej niemieckiej myśli polityczno-prawnej doby Wiosny Ludów

Abstract

“Wohlstand, Bildung und Freiheit für Alle”. The Idea of Human Rights in the Views of Gustav Struve as an Example of Radical German Political and Legal Thought during the Springtime of Nations

The Springtime of Nations in Germany is mostly associated with the views of various moderate liberals, who played leading roles during these revolutionary events. The case is different when it comes to the members of the most radical wing within the liberal movement, the so called “democrats”. Their ideas are described far less frequently. The article presented analyzes the idea of human rights in the views of Gustav Struve – one of the most important figures in the German democratic movement. During the German Springtime of Nations, the notion of human rights was one of the most frequently discussed but also variably understood problems. Struve’s views regarding this question refer not only to the idea of human rights, they also form a kind of political manifesto including solutions for various problems encountered by average citizens along with suggestions concerning an equitable structure of the social order. These postulates were revolutionary and radical, but often incoherent. Hence they fit well into the characteristics of the whole German democratic movement in the first half of the 19th century, which was seen as an unpopular, unsystematic, eclectic, and immature phenomenon. The article first describes Struve’s life in the context of various events of the German Springtime of Nations. Subsequently, it analyzes the notion of the human being, his functioning in the social community, and the definition of his rights. The article ends with an analysis of the material content of the concept of human rights in the views of the described German radical.

Keywords: Gustav von Struve, human rights, revolution, Springtime of Nations, radicalism

Słowa kluczowe: Gustav von Struve, prawa człowieka, rewolucja, Wiosna Ludów, radykalizm

1. Uwagi wstępne

W artykule podjęto problem poglądów Gustava Struvego – jednego z przedstawicieli demokratycznego ruchu rewolucyjnego w czasie niemieckiej Wiosny Ludów – na kwestię praw człowieka¹. Problematyka ta, jak i całość dokonań intelektualnych tego niemieckiego rewolucjonisty nie były do tej pory szerzej poruszane w ramach polskiego dyskursu naukowego. Również i nauka niemiecka nie może pochwalić się bogatym dorobkiem w tym zakresie². W większości publikacji, które o nim wspominają, przedstawiany jest G. Struve (wraz ze swym kompanem Friedrichem Heckerem) jako przywódca oraz ideolog niemieckich radykałów w czasie wydarzeń Wiosny Ludów. W okresie tym problem praw jednostki i jej pozycji w państwie był jedną z najczęściej poruszanych kwestii, wokół której ogniskowały się spory polityczne³. Idea praw człowieka u G. Struvego stanowi jego głos w dyskusji publicznej na ten temat. Prezentował on w tym dyskursie poglądy charakterystyczne dla ówczesnych niemieckich demokratów. Bardziej pogłębiona analiza dostarczy więc nie tylko wiedzy na temat samej idei praw człowieka u G. Struvego. Poprzez problemy, których dotyka, oraz rozwiązania, które proponuje, ukaże cechy charakterystyczne i wpisze się w poglądy prezentowane przez najbardziej radykalne skrzydło niemieckich buntowników z 1848 r.⁴

W przeprowadzonej analizie przedstawiono, po pierwsze, informacje na temat życia niemieckiego rewolucjonisty, zestawiając je z uwarunkowaniami politycznymi i społecznymi połowy XIX w. Mowa tu przede wszystkim o przynależności G. Struvego do tak zwanych demokratów oraz o roli, jaką ruch ten odegrał w czasie niemieckiej Wiosny Ludów. Po drugie, odniesiono się do postrzegania przezeń jednostki ludzkiej, zasad jej funkcjonowania we wspólnocie oraz definiowania jej praw. Wypowiedź kończy natomiast analiza zawartości idei praw człowieka w poglądach G. Struvego. Taka konstrukcja artykułu pozwala na osiągnięcie celu, jakim jest analiza idei praw człowieka w myśli G. Struvego w kontekście ówczesnych problemów i wydarzeń społeczno-politycznych. Dowiedzione zostanie, iż jego idea praw człowieka była odpowiedzią na wówczas najważniejsze problemy ludu, nieuprzywilejowanych i biednych grup społecznych. Wykazane zostanie, że G. Struve prezentował poglądy radykalne jak na połowę XIX w.,

¹ Niniejszy artykuł ma charakter opracowania oryginalnego, opartego przede wszystkim na zachowanych pisemnych wypowiedziach Gustava Struvego, jak i odpowiedniej, głównie niemieckojęzycznej literaturze przedmiotu. Wykorzystane w tytule artykułu sformułowanie „radykalna demokratyczna niemiecka myśl” jest zgodne z terminologią używaną przez przedstawicieli nauki niemieckiej na określenie ruchu polityczno-prawnego, którego przedstawicielem był Struve. Połączeniem przymiotników „radykalny” i „demokratyczny” posłużył się np. Peter Wende. Przymiotnika „radykalny” w opisywanym kontekście użyli również Ernst Rudolf Huber oraz Friedrich Rohmer. Szerzej zob. Wende, *Radikalismus im Vormärz*, 15–7, 20, 35, 79. Wszystkie tłumaczenia z języka niemieckiego w tekście pochodzą od autora.

² O postaci Struvego wspomina się przede wszystkim w publikacjach dotyczących historii Niemiec. Można tu wskazać np. dzieło Marii Wawrykowej *Dzieje Niemiec 1789–1871*. Poglądy Struvego były również analizowane na kartach następujących dysertacji: Peiser, *Gustav Struve als politischer*; Ackermann, *Gustav v. Struve*.

³ Świadczy o tym chociażby fakt, że podczas obrad parlamentu frankfurckiego kwestia praw podstawowych obywateli (*Grundrechte*) była poruszana w pierwszej kolejności.

⁴ Na potrzeby niniejszej wypowiedzi pod terminem „Niemcy” rozumie się ogół państw należących w pierwszej połowie XIX w. do niemieckiego kręgu kulturowego.

co wynikało także z jego idealistycznej postawy. Podkreślone będą również niespójności i sprzeczności w jego poglądach. Poprzez porażkę realizacji dążeń G. Struvego ukazane zostanie także, jak słabym poparciem cieszył się cały ruch demokratyczny w Niemczech. Świadczy o tym jego przegrana z ruchem liberałów chcących reformy ustroju monarchicznego i przede wszystkim zabezpieczenia interesów miejskiej burżuazji.

2. Pochodzenie i sylwetka Gustava Struvego na tle wydarzeń Wiosny Ludów w Niemczech

Lata trzydzieste i czterdzieste XIX w. w Niemczech (*Vormärz*) to niespokojny czas „burzy i naporu”⁵. Charakteryzowały go nie tylko rozwój gospodarczy, ale i niepokoje polityczno-społeczne związane z żądaniami reform. Streścić je można w hasła „wolność i jedność”. Wraz z rozwojem gospodarki kapitalistycznej nasilały się postulaty zmiany, a nawet likwidacji panującego feudalno-arystokratycznego porządku. Kształtowały się także nowe grupy społeczne: miejska burżuazja i klasa robotnicza, które coraz śmielej domagały się realizacji swoich żądań. Niemcy zapóźnione gospodarczo i cywilizacyjnie, przede wszystkim wobec Anglii i Francji, stały zarazem przed problemem zjednoczenia⁶. Na drugą połowę lat czterdziestych XIX w. przypadał proces narastania niepokojów wynikających ze wskazanych problemów. Zwiastował on przełom rewolucyjny, który nastąpił w 1848 r., a który wpisuje się w wydarzenia Wiosny Ludów w Europie.

Wybuch buntu w Niemczech poprzedzała seria spotkań zwolenników reform, ważnych ze względu na założenia programów ogłaszanych w ich trakcie. Mowa tu po pierwsze o tak zwanym zebraniu heidelberskim (*Heidelberger Versammlung*). Było to pierwsze spotkanie przedstawicieli sił liberalnych i reformatorskich w Niemczech. Poprzedzało ono zwołanie „przedparlamentu” (*Vorparlament*)⁷ i parlamentu frankfurckiego (*Frankfurter Parlament*), organu, który miał dokonać zjednoczenia Niemiec. Już podczas zebrania heidelberskiego w łonie sił liberalnych ujawnił się podział na radykałów (do których należał G. Struve) oraz umiarkowanych. Z czasem różnice między radykałami (nazywanymi też demokratami) a liberałami (umiarkowanymi) pogłębiały się. Linia podziału między postulatami politycznymi i prawnymi biegła wzdłuż wyobrażeń o kształcie przyszłego, zjednoczonego państwa niemieckiego. Formalnym przejawem różnic były postulaty oddzielnych spotkań programowych obydwu grup. We wrześniu 1847 r. w Offenburgu spotkali się demokraci, natomiast liberałowie zebrali się miesiąc później w Heppenheim. Przedstawiciele umiarkowanych sił liberalnych, odwołując się do miejskiej burżuazji, opowiadali się za utrzymaniem monarchii (zreformowanej) oraz zapewnieniem jak najszerszej sfery aktywności wolnej od wpływu państwa (przede

⁵ Ramy czasowe *Vormärzu* umownie wyznacza się od wybuchu rewolucji lipcowej we Francji do początków wydarzeń Wiosny Ludów w Niemczech. Por. Winkler, *Długa droga na Zachód*, 86.

⁶ Szerzej o stanie gospodarki niemieckiej w XIX w. zob. Czapliński, Galos, Korta, *Historia Niemiec*, 401–4.

⁷ Maria Wawrykowa tłumaczyła to słowo również jako: „Parlament Wstępny”. Por. Wawrykowa, *Dzieje Niemiec 1789–1871*, 317.

wszystkim w gospodarce). Nie dążyli jednak do realizacji postulatów socjalnych odnoszących się do polepszenia sytuacji bytowej szeroko rozumianego ludu⁸.

Demokraci wyraźniej nawiązywali do idei płynących z francuskiego oświecenia oraz dorobku rewolucji francuskiej⁹. Kładli silniejszy nacisk na idee praw człowieka, powszechnej równości wszystkich ludzi oraz konieczności oporu przeciwko elitom. W programie offenburskim domagali się też wprowadzenia deklaracji praw człowieka na wzór amerykański¹⁰. Część postulatów demokratów była zgodna z tym, do czego dążyli umiarkowani liberałowie. Mowa tu o klasycznych swobodach liberalnych, jak wolność prasy, wolność myśli i jej wyrażania, wolność nauki, wolność gromadzenia, stowarzyszania czy przemieszczania się. Zgadzano się w sprzecznie wobec autorytaryzmu, hierarchii społecznej opartej na urodzeniu oraz w przekonaniu o potrzebie zjednoczenia Niemców w jednym państwie¹¹. Różnica polegała na domaganiu się przez demokratów realizacji szeregu praw socjalnych oraz na ich radykalnym antyarystokratycznym i antymonarchicznym nastawieniu. Adresując swój program przede wszystkim do gorzej sytuowanych mas ludu, opowiadali się za równym dostępem do edukacji finansowanej z budżetu państwa oraz za progresją podatkową. Biorąc pod uwagę warunki panujące wówczas w Niemczech, były to postulaty idące daleko, radykalne i wpisujące się w nurt wczesnego socjalizmu¹².

G. Struve urodził się 11 października 1805 r. jako Gustav von Struve¹³. Wywodzący się z warstw arystokratycznych syn dyplomaty stał się jednym z najbardziej prominentnych, radykalnych demokratów okresu *Vormärzu*. Mimo starań wpływowego ojca nie utrzymał żadnej z kolejno obejmowanych intratnych posad. Stabilizację życiową osiągał rzadko, a bieda nieraz zaglądała mu w oczy. Z biegiem czasu stał się „zawodowym rewolucjonistą”¹⁴. Buntowniczy zapał oraz poglądy poprowadziły go do uczestnictwa w niemieckiej Wiośnie Ludów, i to od samego początku. Stało się tak za sprawą pochodzenia z Badenii. To w tym państwie najwcześniej zaczęły rozwijać się ruchy zarówno demokratyczne, jak i lewicowe. Najdłużej trwał tam też bunt, który nie wygasł nawet po fiasku obrad Parlamentu Frankfurckiego¹⁵. Jeszcze w lutym 1848 r. G. Struve, stojąc na czele pochodu ludowego, próbował wkroczyć do parlamentu Badenii, aby przedstawić rządzącej elicie petycję z żądaniami, której był współautorem. Trzeba tu zwrócić uwagę na hasło, które będzie często obecne przy omawianiu idei praw człowieka w poglądach

⁸ Birtsch, „Gemäßigter Liberalismus und Grundrechte”, 37.

⁹ Liberałowie uważali postulaty demokratów za niebezpieczne. W „biblii” niemieckich liberałów – *Leksykonie państwowym (Staatslexikon)* – program przyjęty przez demokratów w Offenburgu uznano za zbyt radykalny. Zob. Jäkel, „Die «Paulskirchenverfassung» der Frankfurter Nationalversammlung”, 233.

¹⁰ Program offenburski, na którego kształt Struve miał niebagatelny wpływ, przyjęto uważać za oficjalny program niemieckich demokratów. Zob. Cancik, „Selbst Ist das Volk”, 298–300.

¹¹ Także u Struvego można zaobserwować patriotyczne poglądy wychwalające pozytywne cechy mające charakteryzować Niemców. Definiował ich więc jako ludzi oświeconych, spokojnych i dokładnych, przewyższających nawet Anglików i Francuzów. Struve, *Kommentar zu dem Entwurfe*, 46–7. Szerzej na temat rozumienia pojęcia patriotyzmu zob. Szczurkowska, *Ja patriota*, 92.

¹² Birtsch, „Gemäßigter Liberalismus und Grundrechte”, 31.

¹³ Odnosząc się do postulatów równości wobec prawa, warto wskazać, że sam Struve w sposób demonstracyjny publicznie zrezygnował ze szlacheckiego „von” przed nazwiskiem, zostając „obywatelem Struve”. Hartmann, „How American Ideas Traveled”, 28–30.

¹⁴ Frei, Hochstuhl, *Wegbreiter der Demokratie*, 38–42.

¹⁵ Zimmerman, „From the Rhine to the Mississippi”, 7.

tego niemieckiego rewolucjonisty: „Dobrobyt, Wykształcenie i Wolność dla wszystkich klas społecznych bez względu na stan urodzenia”¹⁶.

Wydarzeniem ważnym z punktu widzenia analizy poglądów G. Struvego jest także jego uczestnictwo w „przedparlamencie”¹⁷. Już na początku obrad zgłosił on wniosek zakładający przyjęcie pakietu założeń programowych. Składał się on między innymi z postulatów wolności prasy, likwidacji regularnej armii, wolnych wyborów władz politycznych, progresywnego podatku majątkowego i dochodowego, likwidacji wszelkich feudalnych przywilejów i szlachectwa, wolności myśli, stowarzyszania się, wolności osobistej i sądów przysięgłych. Stanowił więc mieszankę postulatów liberałów oraz demokratów. Podkreślić trzeba postulaty mające wymiar społeczny. Mowa tu o poprawie warunków bytowych klas pracujących, wyrównaniu dysproporcji między pracą a kapitałem czy powołaniu specjalnego ministerstwa zajmującego się problemami pracy. Z propozycji politycznych należy natomiast wskazać na zjednoczenie Niemiec i likwidację dziedzicznej monarchii. Celem G. Struvego była likwidacja podstaw państwa monarchiczno-arystokratycznego oraz wprowadzenie nowego ustroju opartego na prawach jednostki i autonomii społecznej. Formułował poglądy podobne do norm zawartych przez jakobinów w konstytucji z 1793 r. Mowa tu o pewności i wolności własności, pełnej równości i wolności osobistej czy zniesieniu systemu stanowego. Podobnie jak jakobini, G. Struve podkreślał potrzebę aktywności państwa w sprawach społecznych¹⁸. Większość zebranych w „przedparlamencie” odrzuciła jednak ten projekt, stając na pozycjach o wiele bardziej powściągliwych. Umiarkowani liberałowie pod przywództwem Heinricha von Gagerna dążyli bowiem nie do rewolucyjnej likwidacji, a do reformy monarchii¹⁹.

Wydarzenia „przedparlamentu” były dla G. Struvego dużym rozczarowaniem. Dowiodły, że radykalni demokraci stanowili mniejszość w stosunku do liberałów nastawionych na reformy we współpracy z absolutystycznymi władcami²⁰. Szybko nabrano przekonania, iż realizacja postulatów ruchu demokratycznego może odbyć się tylko na drodze rewolucyjnej. Było to tym łatwiejsze, że w społeczeństwie niemieckim obecny był sprzeciw wobec trzydziestotrzyletniego funkcjonowania absolutystycznego systemu sankcjonowanego przez kongres wiedeński. Na istnienie społecznego poparcia dla buntu miały wpływ również czynniki ekonomiczne. Mowa tu przede wszystkim o zarazie ziemniaczanej i nieurodzaju w latach 1845–1846, które w całej Europie doprowadziły do zdrożenia artykułów spożywczych i problemów z aprowizacją²¹.

Jak zauważono wcześniej, najbardziej podatna na bunt była Badenia²². W czasie gdy zdominowany przez umiarkowanych liberałów parlament frankfurcki obradował nad kształtem nowego zjednoczonego państwa niemieckiego, G. Struve uformował w Szwarzwaldzie „armię rewolucyjną”. Jej celem miało być wkroczenie do Karlsruhe

¹⁶ Cyt. za: Frei, Hochstuhl, *Wegbreiter der Demokratie*, 68–9. Szerzej zob. Wawrykowa, *Dzieje Niemiec 1789–1871*, 295–6.

¹⁷ Reiß, *Radikalismus und Exil*, 7, 11.

¹⁸ Kamptz, *Die deutsche constituirende*, 40–1; Reiß, *Radikalismus und Exil*, 134–5; Maciejewski, „Życie, wolność, własność, bezpieczeństwo”, 22–3.

¹⁹ Leonhard, „Anatomies of failure?”, 26; Müller, „Von der Heidelberger Versammlung”, 83.

²⁰ Reiß, *Radikalismus und Exil*, 36.

²¹ Paluszyński, *Historia Niemiec*, 195.

²² Winkler, *Długa droga na Zachód*, 100.

(stolicy Badenii), a następnie do Frankfurtu²³. Dążenia i postulaty buntującego się w kwietniu 1848 r. ludu Badenii były zbieżne z programem przedstawionym przez demokratów w Offenburgu. Także i one mogą być streszczone w przywołanym już hasle: „Dobrobyt, Wykształcenie i Wolność dla wszystkich”, należące się jednostce bez względu na urodzenie, stan czy wiarę²⁴. Hasła tego rodzaju towarzyszyły również G. Struwegowi, który we wrześniu, wyruszywszy ze szwajcarskiej Bazylei, wkroczył do granicznego badeńskiego miasteczka Lörrach, gdzie ogłosił powstanie republiki. Zrewoltowana Badenia jako republika przetrwała *de facto* dwa miesiące. Mimo tego bunt był zdarzeniem doniosłym, chociażby z uwagi na fakt ucieczki z kraju arcyksięcia Leopolda²⁵. Siły rewolucyjne zostały jednak szybko powstrzymane w serii potyczek przez wojska Hesji i Wirtembergii. Samego G. Struwego pojmano jeszcze we wrześniu 1848 r. i wtrącono do więzienia, z którego jednak szybko się wydostał. Wobec porażki działań rewolucyjnych udał się na emigrację. Po krótkim pobycie w Szwajcarii osiadł w USA. Zajmował się tam działalnością publiczną, biorąc nawet udział w wojnie secesyjnej. Pod koniec życia G. Struve powrócił do Niemiec, gdzie zmarł 21 sierpnia 1870 r.²⁶

Jedną z najważniejszych przyczyn porażki dążeń G. Struwego i innych radykalnych demokratów był brak poparcia ich idei przez większość niemieckiego społeczeństwa. Przegrali oni w tak zwanym milczącym plebiscycie, wygranym przez siły liberalne, opowiadające się za zmianami mającymi legitymację prawną, a przede wszystkim nierewolucyjnymi. Mimo chęci zmian społeczeństwo niemieckie *en masse* obawiało się rewolucji, mając w pamięci skutki rewolucji francuskiej (choćby *Le Grand Terreur*)²⁷. Większość opowiadała się za przekonaniem rządzącej arystokracji do reform. Poza tym grupa społeczna, która mogłaby pomóc demokratom w przeprowadzeniu rewolucji – proletariats przemysłowy – była jeszcze za słabo zorganizowana, aby odgrywać znaczącą rolę w procesach politycznych²⁸. Sam G. Struve, przebywając już za granicą, stwierdził, iż w istocie cała niemiecka wiosna Ludów miała na celu, aby miejsce okradających społeczeństwo ksiąząt zastąpili liberałowie chcący „otrzymać swój udział w rabowaniu ludu”²⁹.

3. Prawa człowieka – geneza oraz pojęcie

Rozważania dotyczące praw człowieka w poglądach G. Struwego powinny odnieść się w pierwszej kolejności do jego refleksji nad pochodzeniem tej idei. W tym aspekcie nie można pominąć również odniesień do samej istoty człowieczeństwa. Stanowi ona bo-

²³ Ashton, „Constitutionalism as a Force of Popular Loyalty”, 152.

²⁴ Struve, Heinzen, *Die Schilderhebung*, 6, 11.

²⁵ Zimmerman, „From the Rhine to the Mississippi”, 7–8.

²⁶ Jansen, *Struve*.

²⁷ Langewiesche, „Gesellschafts- und verfassungspolitische Handlungsbedingungen”, 345; Stolleis, *Geschichte*, 44.

²⁸ Shorter, „Middle-Class Anxiety in the German Revolution of 1848”, 196–7; Winkler, *Długa droga na Zachód*, 99; Moeller, „The German Revolution of 1848–1849”, 608.

²⁹ Cyt. za: Reiß, *Radikalismus und Exil*, 190.

wiem wartość wyjściową jego koncepcji praw człowieka. Już teraz należy jednak zaznaczyć wyraźnie: G. Struve nie był naukowcem. Nie można nazwać go uczonym w pełnym tego słowa znaczeniu – opierającym swe tezy na podstawie obszernych badań. W obecnym rozumieniu nie da się jego wywodów dotyczących genezy idei praw człowieka nazwać ani odkrywczymi, ani zbytnio dogłębnymi. Warto jednak o nich wspomnieć. Sygnalizują bowiem, na co G. Struve kładł nacisk, formułując poglądy dotyczące już samej idei praw człowieka.

Nie budzi zdziwienia podążenie przez G. Struvego ścieżką refleksji historycznej w odniesieniu do początków idei praw człowieka. Jego analiza opiera się na podkreśleniu dwóch pojęć kluczowych dla ludzkiej egzystencji już od czasów starożytnych. Mowa tu o równości i wolności. Można je nazwać najważniejszymi wartościami dla dziewiętnastowiecznego sprzeciwu wobec feudalno-arystokratycznego ucisku³⁰. Odnosząc się zarówno do starożytnych Greków, jak i Rzymian, G. Struve akcentował więc problem niewolnictwa występującego przecież w obydwu tych kręgach kulturowych. Dostrzeżenie poglądów Ulpiana i ich ówczesnej wyjątkowości również dowodzi koncentracji G. Struvego na kwestii równości i wolności wszystkich ludzi. Jak słusznie zauważa Marcin Merkwa, według Ulpiana każdy powinien być wolny, zgodnie z regułami prawa naturalnego³¹. Także i G. Struve w swej idei praw człowieka nawiązywał do prawa naturalnego, jego odwołanie się do myśli Ulpiana nie jest tu więc przypadkowe.

Podkreślenie równości występuje u G. Struvego także w analizie kultur starożytnej Palestyny. To właśnie na jej terenie dostrzegł on załączki idei, którą następnie nazwał „prawami człowieka”. Tą ideą było dlań chrześcijaństwo, które określił jako „pierwotna idea ludzkiej równości”³². Trudno dostrzec u niego charakterystyczny dla późniejszych ruchów lewicowych niechętny stosunek do religii. Przeciwnie, G. Struve wprost nawiązywał do pochodzącej z chrześcijaństwa idei równości wszystkich ludzi, miłości bliźniego i sprawiedliwości stosunków międzyludzkich. Chrześcijaństwu przypisywał również niebagatelną rolę w zwalczeniu niewolnictwa, akcentując tu „wolnościowy” aspekt idei praw człowieka³³.

Co do genezy owej idei uwadze niemieckiego rewolucjonisty nie umknęły dokonania postaci emblematycznych dla tej problematyki. Mowa tu o Hugonie Grocjusz, Thomasie Hobbesie, Samuelu von Pufendorfie, Christianie Thomasiusie, Christianie Wolffie czy wreszcie o Immanuelu Kancie. To na kanwie analizy poglądów T. Hobbesa G. Struve odniósł się do zasad rządzących wspólnotowym funkcjonowaniem ludzi. Jednoznacznie sprzeciwiał się on hobbesowskiej idei „wojny wszystkich ze wszystkimi”, a także nadaniu jednostce prawa do arbitralnego decydowania o środkach obrony, jakich w tej wojnie użyje. W poglądach G. Struvego funkcjonowało charakterystycz-

³⁰ Pojęcia wolności i równości stały się także kluczowymi wartościami w tworzeniu międzynarodowego systemu ochrony praw człowieka w drugiej połowie XX w. Por. Lesińska-Staszczuk, „Dyskryminacja”, 342–52.

³¹ Merkwa, *U źródeł idei praw człowieka*, 73. Przedstawiciele współczesnej literatury przedmiotu zaliczają Ulpiana do jednego z prekursorów idei praw człowieka. Szerzej zob. Giltaij, „Human rights”, 114.

³² Struve, „Menschenrechte” [1847], 65.

³³ Struve, „Menschenrechte” [1864], 766. Za Mirosławem Sadowskim uznać jednak należy, że prawa człowieka w rozumieniu współczesnym w katolicyzmie pojawiły się dopiero za sprawą Leona XIII i katolickiej nauki społecznej. Zob. Sadowski, „Naturalne i społeczne prawa”, 104. Szerzej o katolickiej nauce społecznej zob. Łuszczyńska, „Katolicka nauka społeczna”, 89–102.

ne dla niemieckich demokratów przekonanie, że człowiek podlega zawsze „wiecznym prawom natury”. Nigdy nie może działać jedynie według własnego uznania. Co zaś się tyczy samej idei praw człowieka, G. Struve był przeświadczony o istnieniu niezależnych od państwa zasad, które nazwał „wiecznymi prawami sprawiedliwości i miłości bliźniego”³⁴.

Refleksje I. Kanta stanowiły natomiast w myśli G. Struvego oparcie dla konstruowania idei ograniczenia wolności jednostek wynikającej z rozumu (*Vernunft*), postrzeżonego przezeń jako czynnik powodujący podporządkowanie się ludzi określonym ograniczeniom³⁵. Ograniczenia te zawierały się, po pierwsze, w konieczności wzajemnego przestrzegania zasady nienaruszalności innej jednostki oraz poszanowania własności i zobowiązań umownych. Po drugie, oznaczały prawo do swobodnego korzystania z wolności naturalnej dopóty, dopóki nie spotka ona ograniczenia stawianego przez takie samo prawo innego człowieka.

Następnym ważnym dla niemieckiego rewolucjonisty myślicielem był Jan Jakub Rousseau. G. Struve słusznie odwoływał się do poglądów o niezbywalności wolności człowieka oraz równości wszystkich ludzi, występujących u tego filozofa³⁶.

Okres twórczości I. Kanta i J.J. Rousseau (czasy oświecenia) stanowił dla G. Struvego nowe otwarcie w odniesieniu do problematyki praw człowieka. To one miały według niego przynieść w końcu „właściwsze poglądy” co do „wiecznych i niezbywalnych praw ludzkości”. Analizując drugą połowę XVIII w., odwoływał się nie tylko do myśli niemieckiej i francuskiej, ale również do dokonań Anglosasów. Mowa tu przede wszystkim o amerykańskich dążeniach niepodległościowych. W tym przypadku ważna dla G. Struvego była próba realizacji idei wolnościowych oraz równościowych w praktyce. W analizie działań tworzącego się narodu amerykańskiego widać wyraźne zafascynowanie G. Struvego tymi dokonaniami. Dopatrywał się w nich potwierdzenia tezy, iż nawet słabsza grupa jednostek potrafi przeciwstawić się największym potęgom świata (Imperium Brytyjskiemu), jeżeli tylko świadoma jest słuszności swoich praw³⁷. Pisząc o amerykańskich Karcie Praw Wirginii, Deklaracji Niepodległości i Konstytucji USA po raz kolejny na pierwszy plan wysunął przekonanie o powszechnej równości wszystkich ludzi, wyposażonych przez Stwórcę w określone, niezbywalne prawa, do których należą życie, wolność i dążenie do szczęścia. Zgadzał się, że do zabezpieczenia tych praw powinny być powołane rządy mające legitymację od jednostek, którymi mają rządzić³⁸. Fascynacja Stanami Zjednoczonymi przybrała na sile w ich zestawieniu z ówczesną Europą. Młode Stany ukazują się więc u G. Struvego jako oaza wolności i spełnienia idei

³⁴ Struve, *Grundzüge*, Bd. 1, 306–8.

³⁵ Struve stwierdził: „[...] dlatego, zgodnie z nakazywanymi przez rozum prawami współistnienia, jak opisuje to Kant, każdy winien ograniczać swą wolność naturalną, tak aby istnieć mogła wolność innego człowieka [...]”. Struve, „Menschenrechte” [1864], 766. Na ten temat zob. też Kuźmicz, „Antytalitarne przesłanie”, 313.

³⁶ Struve, „Menschenrechte” [1864], 766–7. Na nadrzędność wolności dla Jana Jakuba Rousseau zwracają uwagę Iwona Barwicka-Tylek oraz Dorota Pietrzyk-Reeves. Natomiast Marta Baranowska zauważa, iż to właśnie wolność oraz równość stanowiły dla Rousseau podstawowe prawa. Szerzej zob. Barwicka-Tylek, Pietrzyk-Reeves, „Wolność w ujęciu Jana-Jakuba Rousseau”, 215; Baranowska, „Marzenie o szczęściu”, 65.

³⁷ Struve, „Menschenrechte” [1847], 66. O historii praw człowieka u Struvego por. Schmale, *Archäologie der Grund- und Menschenrechte*, 44.

³⁸ Struve, „Menschenrechte” [1864], 767.

praw człowieka. Absolutystyczna Europa była natomiast przykładem jej zaprzeczenia. To właśnie w „praktycznym uznaniu praw człowieka” dopatrywał się osiągnięcia „przez Północną Amerykę w ciągu sześćdziesięciu lat takiego stopnia dobrobytu [...] i wewnętrznego zadowolenia, których nie było nigdzie w Europie”. G. Struve pomijał natomiast kwestię praw osób czarnoskórych czy braku praw socjalnych (mimo że był niewątpliwie przeciwnikiem niewolnictwa)³⁹. Zdaje się, że idealizował ówczesną Amerykę dla stworzenia przekonującej hiperboli wobec warunków panujących w Europie. Nie zmienia to jednak faktu, że uznanie i wdrożenie praw człowieka wiązało z zapewnieniem społeczeństwu możliwości rozwoju (wynikającej z wolności i równości), prowadzącej do osiągnięcia dobrobytu⁴⁰.

W swoich rozważaniach nie zapomniał jednak G. Struve o wydarzeniach będących skutkiem dążeń niektórych europejskich narodów. Odwoływał się do rewolucji lipcowej we Francji, rewolucji wrześnieowej w Belgii, buntów w Niemczech czy polskiego powstania listopadowego. Uważał, że wszystkie te wydarzenia świadczyły o przebudzeniu się ludów Europy domagających się realizacji „praw człowieka” w praktyce. Ciekawe jest, że G. Struve był stosunkowo krytyczny wobec rewolucji francuskiej. Piękne i wzniosłe hasła rewolucyjne zestawiał z wielkim terrorem, czasami napoleońskiego militarnego despotyzmu czy procesem restauracji i jego skutkami. Odnotowywał porewolucyjne konstytucje zaczynające się deklaracjami praw człowieka i obywatela. Jednak silny krytycyzm wobec wydarzeń Wielkiej Rewolucji sprawił, iż niechętnie czerpał z jej dorobku w kontekście rozwoju własnych idei⁴¹. Czy G. Struve był buntownikiem niekonsekwentnym? Na pewno nie. Nie sprzeciwiał się samej idei buntu, lecz w tym konkretnym przypadku skutkom rewolucji francuskiej. To doprowadziło go do niesłusznego wyłączenia tego wydarzenia z procesów kształtujących idee praw człowieka⁴².

Pamiętać też trzeba, że G. Struvego nie można zaliczyć do anarchistów. Popierał bunt przeciwko uciskowi feudalno-arystokratycznemu, lecz nie uważał, że jednostka posiada absolutną wolność. Cechowało go przekonanie, iż zawsze porusza się ona w granicach naturalnych i moralnych praw, które ani od niej nie pochodzą, ani nie mogą być przez nią zmieniane czy uchylane. Jak wspomniano, odwoływanie się G. Struvego do argumentacji prawnonaturalnej jest charakterystyczne dla ówczesnych niemieckich demokratów. Było ono spowodowane poszukiwaniem innej niż ówczesnie obowiązująca podstawy funkcjonowania praw człowieka w państwie. Prawa człowieka, a właściwie prawa oby-

³⁹ Struve, „Menschenrechte” [1847], 67.

⁴⁰ Warto zwrócić uwagę na wpisywanie się Struvego w popularny ówczesnie w Niemczech trend, zgodnie z którym jednym z punktów odniesienia dla proponowanych reform ustrojowych były właśnie Stany Zjednoczone. Szerzej na ten temat zob. Lerg, *Amerika als Argument*, 339. Wskazywanie na różnice między Stanami Zjednoczonymi a Europą dla budowania własnych koncepcji prawno-politycznych stanowiło też jedną z głównych osi działalności Alexisa de Tocqueville’a. Zwracał on uwagę na charakterystyczne dla Europy dziedzictwo feudalizmu oraz absolutyzmu z właściwymi mu centralizacją oraz biurokratyczną omnipotencją państwa. Podobnie jak Struve podkreślał także znaczenie wolności i równości w Ameryce. Jak słusznie zauważa Marek Tracz-Tryniecki, według A. de Tocqueville’a naród amerykański „najlepiej posiadał sztukę bycia wolnym”. Wolność obecna w Ameryce miała być też najlepszą ręką dbania o obecny tam dobrobyt i pomnażania go. Szerzej: Tracz-Tryniecki, *Mysł polityczna i prawna*, 64–5, 105; Por. też Tracz-Tryniecki, *Tocqueville patrzy na Europę*.

⁴¹ Struve, „Menschenrechte” [1847], 66–8. Por. Struve, „Menschenrechte” [1864], 767–8.

⁴² O wpływie rewolucji francuskiej i jej następstw na idee praw człowieka szerzej zob. Maciejewski, „Życie, wolność, własność, bezpieczeństwo”, 22–5.

watelskie, miały wówczas przede wszystkim legitymację konstytucyjną. Były nadawane przez monarchę, który mógł je również arbitralnie zmieniać oraz znosić. Demokratom zależało na odwróceniu tej sytuacji poprzez zmianę legitymacji obowiązywania praw człowieka w państwie z „prawnopaństwowej” (konstytucyjnej, opartej na prawach obywatelskich) na prawnonaturalną – abstrakcyjną⁴³. W przekonanie o istnieniu wiecznego niezmiennego i sprawiedliwego porządku porządku wpisywał też G. Struve znajdujące się „na początku istnienia” rodzinę i lud (*Volk*)⁴⁴. Ludzie, funkcjonując w tym porządku, opartym na ich wzajemnych zależnościach, muszą oprócz korzystania z wolności godzić się na jej ograniczenie przez podporządkowanie. Widać wyraźnie, że z jednej strony funkcjonowały u G. Struvego chęć buntu i rewolucyjna idea obalenia starych stosunków, z drugiej jednak prezentował on przekonanie o potrzebie istnienia innego (oczywiście bardziej sprawiedliwego) porządku.

Przemyślenia dokonane tutaj najlepiej podsumuje definicja praw człowieka, które G. Struve nazwał „[...] wiecznymi i niezbywalnymi prawami, z których ludzie jako jednostki mogą korzystać względem współobywateli i państwa, albo zjednoczeni w organicznej większości jako naród, względem innych narodów i ich władców”⁴⁵. Są to więc prawa przysługujące jednostce z samego faktu bycia istotą ludzką. Wynikają one z człowieczeństwa, a nie z bycia na przykład szlachcicem, kobietą, mężczyzną czy niewolnikiem (co było charakterystyczne dla czasów minionych). Ciekawe, aczkolwiek wskazane przez G. Struvego tylko powierzchownie, było przeniesienie funkcjonowania praw człowieka na poziom narodów i państw. Wynikało to z przekonania, że także i narody (na podobieństwo ludzi) posiadały swoje prawa, które powinny nawzajem respektować. G. Struve podnosił w tym przypadku, że żaden naród nie powinien uznawać się za bardziej uprzywilejowany w stosunku do innych (np. z uwagi na korzystny spłot wydarzeń historycznych). Wyrazem idealizmu było tu również przekonanie, że państwa (a więc organizacje polityczne narodów) powinny w swoich stosunkach wyrzec się posługiwania groźbami i przemocą. Można przypuszczać, że pojawienie się u G. Struvego takich poglądów było wynikiem ówczesnych procesów narodotwórczych w Niemczech i „mentalnym pozycjonowaniem się” Niemców na etnicznej mapie Europy⁴⁶.

Wprowadzenie w życie praw człowieka w państwie uważał też G. Struve za warunek niezbędny do zasypania podziałów społecznych. Odnosząc się do rzeczywistości Niemiec połowy XIX w., mówił przede wszystkim o podziałach między biednymi i bogatymi, mającymi i niemającymi władzy oraz tymi wysokiego i niskiego urodze-

⁴³ Schieder, „Frühe Arbeiterbewegung”, 11. Współcześnie pogląd o „przed- i ponadpaństwowym” charakterze praw człowieka jest poglądem dominującym. Szerzej zob. Maciejewski, „Życie, wolność, własność, bezpieczeństwo”, 13–4. Szerzej na temat poglądów odnośnie do relacji między prawem naturalnym a stanowionym w myśli prawnej zob. Maciejewski, „Doktrynalne ujęcia”, 108–29. O charakterze i rozumieniu praw naturalnych zob. Łuszczynska, Łuszczynski, „Autorytarne prawa naturalne?”, 9–21.

⁴⁴ Struve użył tu niemieckiego słowa *Volk*, chcąc opisać wspólnotę ludzi złączonych wspólną kulturą, językiem i zwyczajami. Podkreślić należy, że w czasie Wiosny Ludów w Niemczech nie istniało wyraźne rozgraniczenie pomiędzy zakresami znaczeniowymi germańskiego słowa *Volk* (lud, naród w znaczeniu etnicznym) oraz wywodzącego się z łaciny *Nation* (naród w znaczeniu politycznym). Na niewyraźne rozgraniczenie pojęć *Volk* i *Nation* również w czasach współczesnych zwracał uwagę Antoni Czubiński. Zob. Czubiński, „Rozwój poczucia narodowego”, 26.

⁴⁵ Struve, „Menschenrechte” [1847], 68–9.

⁴⁶ *Ibid.*, 71; Struve, Heinzen, *Die Schilderhebung*, 3.

nia. Sformułował tu G. Struve tyleż idealistyczny, ile pompatyczny pogląd odnośnie do wprowadzenia praw człowieka. Pisał bowiem: „Gdy kiedyś w większych i mniejszych kręgach życia uznane zostaną wieczne i niezbywalne prawa ludzkości, to będzie to zaczątek złotego czasu, o którym mówili już poeci starożytności, a od którego od wieków znajdujemy się wciąż tak daleko”⁴⁷.

4. *Wohlstand, Freiheit und Bildung für Alle* – zawartość idei praw człowieka

Poglądy dotyczące zakresu i zawartości idei praw człowieka u G. Struvego odnaleźć można na kartach kilku jego pisemnych wypowiedzi. Za najważniejsze należy tu uznać jego artykuły pod tytułem *Prawa człowieka (Menschenrechte)* zamieszczone w kolejnych wydaniach *Leksykonu państwowego*. Poglądy na prawa człowieka można też znaleźć w pomniejszych publikacjach. Mowa tu o rewolucyjnej odezwie *Przygotujcie się (Macht euch bereit)* napisanej jako anonim⁴⁸, stworzonej we współautorstwie z Karlem Heinzenem *Charakterystyce republikańców niemieckich w kwietniu 1848 (Die Schilderhebung der deutschen Republikaner im April 1848)* czy *Komentarzu do projektu konstytucji dla Królestwa Hannoveru (Kommentar zu dem Entwurfe eines Staatsgrundgesetzes für das Königreich Hannover)*.

Analiza wszystkich tych źródeł potwierdza, że G. Struve nie stworzył jednego, spójnego katalogu praw człowieka, który zawierałby szczegółowe regulacje wraz z ich uzasadnieniem. Proponowana przezeń idea opierała się w dominującym stopniu na propozycjach „hasłowych”. Nie były one poparte dogłębną analizą, miały natomiast charakter krótkich i treściwych postulatów politycznych. Idea praw człowieka była u G. Struvego skierowana do szerokich mas ludu, tych, które miały być motorem antyfeudalnego buntu. Jej zawartość odnosiła się więc do problemów, jakie ówczesnie w stopniu dominującym dotykały ludzi przeciętnych i biednych (pauperyzacja, bezrobocie i rozwarstwienie feudalne). Nie powinno się zarzucać G. Struwegu populizmu, jego życie potwierdza szczerą w wyznawaniu prezentowanych poglądów. Nie można jednak nie zauważyć wskazanego wyżej związku między postulatami niemieckiego radykała a grupami społecznymi, do których były one adresowane. Z tego względu idea praw człowieka u G. Struvego przepełniona jest odniesieniami do problemów własności prywatnej i równości przy jednocześnie mniejszym nacisku na „typowo burżuazyjne” postulaty, jak wolność słowa czy wolność gospodarowania. Wszystkie podniesione cechy idei praw człowieka u G. Struvego sprawiają, że dobrze wpisuje się ona w charakter całego ruchu radykalnego w czasie *Vormärzu* i wystąpień rewolucyjnych.

Przedstawienie zwartej i jednolitej katalogu praw człowieka wywodzącego się z poglądów G. Struvego było więc zadaniem trudnym, lecz nie niemożliwym do wykonania. Co więcej, kształt praw człowieka zasadniczo był stały przez cały okres jego

⁴⁷ Struve, „Menschenrechte” [1847], 64, 71–2.

⁴⁸ *Przygotujcie się* jest utworem (anonimową broszurą) napisanym w przeddzień rewolucji, stanowiącym programową odezwę do narodu niemieckiego.

działalności. Podstawowy w tym zakresie jest cytat, w którym G. Struve określił prawa człowieka jako: „Prawo do życia, prawo do wykształcenia i prawo do swobodnego rozwoju sił, danych nam przez naturę i kształconych przez zewnętrzne stosunki [...]”⁴⁹. Można więc stwierdzić, że niemiecki rewolucjonista do praw człowieka zaliczał: prawo do życia, prawo do „rozwoju sił”, wolność osobistą, prawo do własności i prawo do wykształcenia. Już w tym momencie podkreślenia wymaga, że niemają rolę w realizacji tych praw miało odgrywać u G. Struvego państwo⁵⁰. Poglądem bazowym dla jego idei praw człowieka jest iście oświeceniowe przekonanie, że każda istota ludzka posiada w swym życiu cel, jakim jest „harmonijny rozwój wszystkich jej sił”. Wszystkie jednostki dysponują prawem dążenia do tego rozwoju. Sam proces jest natomiast warunkowany zarówno przez czynniki fizyczne, jak i psychiczne, mające „wyższą naturę”. Mowa tu chociażby o zdolności myślenia abstrakcyjnego, odczuwania uczuć, potrzebach religijnych, poczuciu wolności i prawa czy o zdolnościach do tworzenia sztuki i nauki⁵¹. Wyżej wskazany abstrakcyjny cel ludzkiego życia ma u G. Struvego charakter wyjściowy wobec zakresu praw człowieka, jest jego determinantem.

Pierwszym i nieodzownym prawem stanowiącym również punkt wyjścia do realizacji innych pozostałych jest więc „prawo do życia”, w którym zawierają się także prawo do „utrzymania samego siebie” (*Selbsterhaltung*) oraz prawo do „spełniania swych naturalnych potrzeb”. Istnienie każdego innego prawa, a mowa tu przede wszystkim o wolności osobistej i własności, jest uwarunkowane wskazanym wyżej⁵². Z problemem „utrzymania samego siebie” wiązał G. Struve kwestię pracy, uważając ją nie tylko za obowiązek każdego człowieka, ale i za czynnik jego rozwoju. Wobec tego każdy do tego zdolny powinien pracować. Co ważne, w sytuacji braku pracy to państwo powinno zapewnić ją jednostce. Potwierdzeniem socjalnego sznytu poglądów G. Struvego oraz skierowania ich do biednych warstw społeczeństwa jest także przekonanie, że państwo powinno wspierać również tych, którzy nie są zdolni do pracy, na przykład z uwagi na swój wiek czy chorobę⁵³.

„Prawo do rozwoju sił” to kolejne stosunkowo ogólne prawo, którego źródeł należy u G. Struvego szukać w omówionym wcześniej celu ludzkiego życia. Także i w tym przypadku nie można oprzeć się wrażeniu, że odnosi się ono w pierwszej kolejności do wówczas najbardziej palących problemów społecznych. Mowa tu o nierówności wynikającej z feudalnej organizacji społecznej. W poglądach G. Struvego prawo do rozwoju

⁴⁹ Struve, „Menschenrechte” [1847], 71.

⁵⁰ Pamiętać jednak trzeba, że Struve przyznawał każdej jednostce możliwość wolnego wyboru i podejmowania samodzielnej odpowiedzialności za swoje życie. Dlatego krytykował państwo policyjne (*Polizeistaat*). Nie był również zwolennikiem idei *Rechtsstaat*. Struve, *Politisches Taschenbuch*, 77, 79–80. Rozumienie wolności jako postępowania zgodnego z własną wolą występowało także u Jana Jakuba Rousseau. Szerzej na ten temat: Baranowska, „Marzenie o szczęściu”, 66.

⁵¹ Struve, „Menschenrechte” [1847], 69.

⁵² *Ibid.*

⁵³ Anonim, *Macht euch bereit*, 1846, 56–7. Struve był pod dużym wrażeniem dobrobytu, jaki spotkał w USA. Podkreślał, że istotną rolę w jego tworzeniu odegrało „tworzenie własności” polegające na pracy, a nie na dziedziczeniu, jak w Europie (w przeciwstawieniu dziedziczenia i własności wynikającej z pracy Struve przypominał Pierre-Josepha Proudhona). Republikę, jaką były USA, utożsamiał więc z indywidualnym tworzeniem własności własnym staraniem. Jednocześnie mało miejsca poświęcił na refleksję nad biedą w ówczesnej Ameryce, chociaż nie można powiedzieć, że jej nie dostrzegał. Reiß, *Radikalismus und Exil*, 224–5; Struve, „Menschenrechte” [1847], 70.

sił przysługiwało natomiast każdemu wraz ze wskazaniem, że to państwo ma stworzyć warunki rozwoju jednostki. Prawo to powinno być szanowane nie tylko przez państwo, ale również przez innych ludzi. Za idee przewodnie w przypadku prawa do rozwoju sił uznać należy indywidualizm i egalitaryzm. Indywidualizm to akceptacja różnorodności występujących u ludzi potrzeb rozwoju i sił osobistych. G. Struve akceptował więc fakt, że między poszczególnymi jednostkami w państwie występować będą różnice. Znaczenie miało pochodzenie tych różnic. Usprawiedliwione były więc jedynie obiektywne, faktyczne przyczyny, a nie „zgniłe” (feudalne) przywileje. Wobec tego jednostki mogą się różnić w procesie rozwoju swoich sił. Mają jednak równe prawo domagania się od państwa takiego zorganizowania, by ich rozwój był możliwie jak największy. Egalitaryzm opierał się u G. Struvego na zwalczaniu wszelkiego rodzaju feudalnych partykularyzmów. Jedynie siły i zdolności jednostki powinny decydować o tym, jaki zawód będzie ona wykonywać. Znaczenia nie miały tu wiek, płeć, majątek, a przede wszystkim nie miało go pochodzenie stanowe⁵⁴.

Z prawem do swobodnego rozwoju wiąże się również u G. Struvego „wieczne i niezbywalne” prawo domagania się od państwa, aby zapewniło jednostce wykształcenie odpowiadające jej uzdolnieniom i talentom⁵⁵. G. Struve opowiadał się za tym, aby wszelka edukacja na wszystkich poziomach była bezpłatna, finansowana z budżetu państwa i gmin oraz dostępna dla każdego obywatela. Ponadto twierdził, że państwo powinno wspierać rodziców w procesie wychowania dzieci, przynajmniej na tyle, by nie cierpiały one z powodu niemożności realizacji ich najważniejszych potrzeb życiowych⁵⁶. Znowu więc mowa tutaj o prawie adresowanym do jednego z ówczesnych problemów „szarego ludu”, a więc do braku możliwości otrzymania stosownego wykształcenia. Ponadto dla możliwości pełnego rozwoju swoich sił człowiek potrzebuje nienaruszalności i wolności działania. G. Struve mówił tu nie tylko o nietykalności osobistej, ale również i duchowej. Prawo do wolności zawarł także w przekonaniu o dopuszczalności czynienia przez jednostkę wszystkiego, co nie sprzeciwia się prawu moralnemu albo stanowionemu. Wolność indywidualna mogła być również ograniczona przez uzasadnione cele państwa. Zasadą było jednak zabezpieczenie jednostce możliwie jak najszerszego pola działania w rozwijaniu jej sił⁵⁷. Podobnie jak wyżej czynnikiem gwarantującym i zabezpieczającym wolność powinno być państwo.

Jednym z najbardziej palących problemów związanych z kwestią społeczną była w XIX w. własność prywatna. W istocie mowa tu o jej braku oraz niemożności jej zdobycia przez szersze masy ludu. Własność była bowiem ówczesnie skoncentrowana w rękach wąskiej grupy ludzi (arystokracji i rodzącej się burżuazji), a osobie z ludu bardzo trudno było zostać właścicielem większego majątku. Stąd jednym z praw człowieka u G. Struvego była właśnie własność, której posiadanie, niczym John Locke, łączył z wolnością. Bez wątplenia nie jest to pogląd oryginalny. Co ciekawe,

⁵⁴ Struve, *Kommentar zu dem Entwurfe*, 6; Struve, „Menschenrechte” [1847], 69, 70, 71.

⁵⁵ *Ibid.*, 71.

⁵⁶ *Ibid.*; Anonim, *Macht euch bereit*, 54. „Prawo do rozwoju sił” (o ile oczywiście nie narusza ono praw innych ludzi) było u Struvego podstawą do wprowadzenia takich praw podstawowych (*Grundrechte*), jak wolność prasy, wolność słowa, wolność stowarzyszania się czy wolność nauki. Struve, „Menschenrechte” [1847], 71.

⁵⁷ Struve, *Kommentar zu dem Entwurfe*, 24; Struve, „Menschenrechte” [1864], 768–9.

jest on charakterystyczny dla liberalizmu. Z liberałami łączyło G. Struvego również przekonanie o wielkiej wadze ochrony własności. Kwestia ta była dlań na tyle ważna, że zrównywał ją z postulatem prawa do życia i jego ochrony. Dla G. Struvego własność prywatna stanowiła nie tylko podstawę do zaspokajania potrzeb życiowych, ale również warunek wyjściowy wolności indywidualnej i zapewnienia dobrobytu (przykładem dla G. Struvego były tu bogatsze i „bardziej wolne” od Niemiec – USA i Anglia). Chodziło tu przede wszystkim o stosunek zależności – człowiek, mając możliwość nabywania dóbr i ich gromadzenia, zapewnia sobie przyszłość oraz godne bytowanie rodzinie i bliskim⁵⁸. Uczynienie przez G. Struvego prawa do własności jednym z praw człowieka potwierdza tylko, że brak własności klas nieuprzywilejowanych był ówczesnie jednym z najważniejszych problemów. Adresujący swoje idee do mas G. Struve stwierdzał także: „Tak długo, jak biedniejsze klasy ludu cierpią niedostatek w spełnianiu nieuniknionych potrzeb życiowych, tak długo mają pełne prawo domagać się, aby klasy bogatsze oddawały im ze swojego zbytku tyle, ile jest konieczne do ich zaspokojenia”⁵⁹.

Nie potrzeba już więcej dowodów na to, że w konflikcie na linii biedni–bogaci G. Struve opowiedział się za tymi pierwszymi. Ci, którzy mieli więcej, powinni ponosić proporcjonalnie większe obciążenia. Stąd pojawił się u G. Struvego postulat progresywnego opodatkowania dochodów i majątku. Wielkość obciążeń podatkowych miała wzrastać wraz ze wzrostem zamożności. U G. Struvego poglądy te odnosiły się przede wszystkim do systemu prawa podatkowego, ale i cywilnego. Według niemieckiego rewolucjonisty obywatel, który nie posiadał i nie zarabiał więcej, niż potrzebowałby na własne utrzymanie, powinien być zwolniony ze wszystkich pośrednich i bezpośrednich podatków⁶⁰. Opowiadał się też za zniesieniem obciążeń podatkowych z podstawowych, niezbędnych do życia spraw, jak wyżywienie, mieszkanie czy ubranie. W ramach prawa człowieka do własności przewidywał także uwolnienie gruntów należących do małych właścicieli od ciężących na nich służebności feudalnych. Wreszcie chciał wprowadzenia zasady pozbawienia mocy prawnej wyroku sądowego, który odbierałby obywatelowi możliwość zaspokojenia swoich podstawowych potrzeb życiowych w sposób pośredni albo bezpośredni⁶¹. Podobnie jak to było przy rozwoju sił indywidualnych, tak w odniesieniu do własności prywatnej G. Struve nakładał określone obowiązki na państwo. To państwo więc powinno tworzyć taki porządek (prawny, ekonomiczny), który zapewniłby każdemu możliwość nabywania własności prywatnej. Powinno również stworzyć system jej ochrony. Obywatel ma natomiast prawo domagać się od państwa usuwania wszelkiego rodzaju przeszkód mogących utrudniać lub uniemożliwiać nabywanie własności⁶².

Biorąc pod uwagę ówczesne uwarunkowania społeczno-polityczne, proponowane wyżej zmiany miały charakter rewolucyjny. Świadomość tego miał również G. Struve, jednak nie obawiał się postulatów radykalnych. W jego poglądach można dostrzec przekonanie, iż realizacja tego prawa człowieka wymagać będzie użycia siły i innych

⁵⁸ *Ibid.*, 768; Struve, *Diessets und Jenseits, Erster Jahrgang, Erstes Heft*, 108.

⁵⁹ Struve, „Menschenrechte” [1847], 70.

⁶⁰ *Ibid.* Struve w wielu miejscach opowiadał się za progresywnym „podatkiem majątkowym” (*Vermögenssteuer*). Anonim, *Macht euch bereit*, 54.

⁶¹ Struve, „Menschenrechte” [1847], 70.

⁶² Struve, „Menschenrechte” [1864], 769.

radykalnych działań. Uważał, że „ten, kto chce dobrobytu, wykształcenia i wolności dla wszystkich, musi się szykować do walki”. Sam proces walki rewolucyjnej był dlań czymś pozytywnym, uważał że to właśnie w jej trakcie ludzie wykształcą odpowiednie siły, dzięki którym docenią zdobyte dobra. Pojawiło się również u niego odwołanie do nieprzerwanej czujności – *Unausgestzte Wachsamkeit* – którą można porównać do „czujności rewolucyjnej”⁶³.

W odniesieniu do własności prywatnej nie można pominąć poglądów G. Struvego prezentowanych w pismach *stricte* rewolucyjnych. Nie będzie błędem stwierdzenie, że szły one bardzo daleko, zaprzeczając nawet wcześniej głoszonym poglądom dotyczącym idei praw człowieka. W wydanej na chwilę przed rewolucją odezwie *Przygotujcie się* pisał G. Struve o potrzebie wprowadzenia maksymalnej wielkości własności gruntu, tak by zapobiec skupieniu relatywnie dużej ilości ziemi w rękach jednej osoby. Chodziło tu oczywiście o przedstawicieli rodzin arystokratycznych, przy wyłączeniu spod tego zakazu gmin oraz państwa. Co ciekawe, zostawiał sobie jednak furtkę do zmiany poglądów, mówiąc, że to na razie tylko propozycja, a nie jednoznaczna zasada. Pomimo wszystko w tym miejscu pojawił się już pogląd, który stał się jeszcze bardziej radykalny w przyszłości⁶⁴. Również wezwanie opublikowane we wrześniu 1848 r. w *Republikańskiej gazecie rządowej* pod hasłem „Dobrobyt, Wykształcenie i Wolność dla Wszystkich!” zawierało radykalne propozycje odnośnie do własności prywatnej. Znajdowało się w nim bowiem polecenie wobec wszystkich burmistrzów, aby całą własność państwa, kościołów i obywateli opowiadających się za arystokracją przekazać pod prowizoryczny zarząd gminy „do czasu wykonania w przyszłości planowanych wyrównań”. Nie można tutaj pominąć również par. 5 projektu konstytucji przyszłej zjednoczonej republiki niemieckiej, który opracował G. Struve w 1848 r. Oprócz zniesienia ustroju monarchicznego z wszelkimi prawami arystokracji przewidywał on również wygnanie z Niemiec wszystkich członków rodzin książęcych. Ci, którzy dobrowolnie zrzekliby się swoich majątków, mieli otrzymać odpowiednią sumę pozwalającą na utrzymanie się za granicą (lecz jedynie w przypadku nieposiadania innego majątku poza Niemcami). Mimo tego, że żądania te zostały dostrzeżone zarówno przez liberałów, jak i konserwatystów, to ogólnie rzecz ujmując, odbierano je jako groteskę i w gruncie rzeczy wyśmiewano⁶⁵.

O ile poglądy dotyczące własności prywatnej prezentowane przez G. Struvego w czasie rewolucji były więcej niż radykalne, o tyle te, które wyrażał już w czasie wygnania, wręcz rażą swoją drastycznością. W drugim i ostatnim wydaniu ukazującego się w Genewie *Czasopisma Związku Ludów* przewidywał bowiem wymordowanie (!) rodzin książęcych, ich wywłaszczenie oraz nowy podział gruntów między osoby niemające własności, jak i przepadek rzeczy ruchomych na rzecz państwa. Podstawą nowego państwa miała być zasada: „Każdy człowiek ma prawo do cieszenia się życiem. Prawo do życia stoi wyżej nad prawem do własności. Nikt nie ma prawa do zbytku. Państwo ma obowiązek zapewnić każdemu obywatelowi pracę”⁶⁶. G. Struve nie przyznawał jednak tego prawa członkom rodzin arystokratycznych.

⁶³ Struve, *Diesseits und Jenseits, Erster Jahrgang, Erstes Heft*, 108.

⁶⁴ Anonim, *Macht euch bereit*, 1846, 57.

⁶⁵ Struve, *Die Grundrechte*, 7; Reiß, *Radikalismus und Exil*, 148–9.

⁶⁶ Reiß, *Radikalismus und Exil*, 195–6.

5. Zakończenie

Zarówno G. Struve, jak i inni niemieccy demokraci doby Wiosny Ludów byli w swej działalności albo umiejscowieni na marginesie głównych wydarzeń politycznych, albo byli pozbawiani możliwości uczestnictwa w nich (niejako „niezauważani” przez liberalny *mainstream*). Stanowiła o tym nie tylko niechęć liberałów do idei demokratycznych, ale również brak zainteresowania postulatami radykalnymi wśród większości społeczeństwa. Idee demokratyczne, a wraz z nimi to, co o prawach człowieka mówił G. Struve, są więc kolejnym przykładem „specjalnego charakteru” zmian politycznych i prawnych w XIX-wiecznych Niemczech. Kraj ten z jednej strony chłonał idee reformatorskie płynące z zachodu kontynentu, ale z drugiej był jeszcze zbyt niedojrzały pod względem społecznym, aby je wdrożyć. Przykładem jest tu właśnie idea praw człowieka u G. Struvego. Jest to manifest niemieckiego demokraci mówiący, jak powinien wyglądać sprawiedliwy porządek społeczny. Zawiera wiele często nawet zbyt radykalnych idei. Być może właśnie ów radykalizm sprawił, że społeczeństwo niemieckie, jeszcze nazbyt konserwatywne, nie było w stanie zainteresować się tymi ideami *en masse*?

Idea praw człowieka w myśli G. Struvego, podobnie jak ogół poglądów wyrażanych przez przedstawicieli niemieckiego ruchu demokratycznego, była zjawiskiem stosunkowo jeszcze niedojrzałym i eklektycznym. Brak u tego autora pogłębionej refleksji. Jego odniesienia do kwestii pochodzenia idei praw człowieka są właściwe, jednak na pewno nie wyczerpujące⁶⁷. Widać wyraźnie, że w przeciwieństwie do umiarkowanych liberałów demokraci G. Struve opowiadał się za postrzeganiem praw człowieka jako pojęcia niezależnego od państwa. Więcej, to właśnie porządek konstytucyjny państwa powinien opierać się na mających prawnonaturalne umocowanie prawach człowieka⁶⁸. Posługiwał się on hasłami, których celem była przede wszystkim mobilizacja ludu. Nie stworzył spójnego systemu praw człowieka – ich definicji i zawartości. Nie wprowadził też u siebie wyraźnego rozgraniczenia między prawami człowieka a prawami politycznymi. Pod tą nazwą skrył raczej odpowiedź na najważniejsze ówczesne problemy niemieckiego społeczeństwa. Odnosił się więc do wolności, własności i równości. Będąc oczarowany Ameryką, przeciwstawiał ją Europie, propagując idee republikańskie jako jedno z remediów na ówczesne problemy. Jednak mimo fascynacji Ameryką (wolnorynkową, kapitalistyczną) używał on często iście lewicowej terminologii. Mówił przecież o „klasach pracujących” czy o nierównościach „między pracą a kapitałem”. Był też radykalny w kwestii własności prywatnej, proponował wydziedziczenie i wygnanie arystokracji. Ponadto przyznawał państwu dużą rolę w procesach ekonomicznych. Poglądy G. Struvego dotyczące społecznego wymiaru własności prywatnej, konieczności tworzenia bardziej sprawiedliwego porządku społecznego (oczywiście oprócz tych najbardziej radykalnych) wpisują się w niemiecką tradycję państwa socjalnego i tak zwanego *Sozialbindung* (społecznego związania) własności prywatnej, którą dziś wy-

⁶⁷ Struve nie pisał np. o dorobku Seneki w zakresie praw człowieka. Mówiąc o znaczeniu myśli chrześcijańskiej (które przecież dostrzegał), nie zagłębiał się chociażby we wpływ poglądów św. Tomasza z Akwinu w tym zakresie. Struve nie odnosił się również chociażby do poglądów Ockhama. Merksa, *U źródeł idei praw człowieka*, 73, 85, 107.

⁶⁸ Schieder, „Frühe Arbeiterbewegung”, 12.

raża art. 14 ust. 2 niemieckiej konstytucji. Ciekawe, że ukazana przeszło sto lat później książka Ludwiga Erharda, twórcy powojennego niemieckiego *Wirtschaftswunder*; nosiła przecież tytuł *Dobrobyt dla wszystkich*⁶⁹.

O braku bycia przez G. Struvego konsekwentnym w swoich poglądach świadczy wyprowadzona przezeń (co prawda pod koniec życia, bo w 1864 r.), krytyka idei suwerenności ludu w myśli J.J. Rousseau (którą początkowo afirmował)⁷⁰. Zaskakujący jest tu pogląd, według którego w każdym państwie osoby mądre i racjonalne zawsze stanowią będą mniejszość. Suwerenność ludu doprowadzi więc do rządów głupców, a w rezultacie do zapanowania tyranii⁷¹. Niekonsekwencja pojawia się u G. Struvego także à propos poglądów dotyczących praw politycznych, przede wszystkim w kontekście powszechnego prawa wyborczego. W swoich utworach mających charakter odezw rewolucyjnych kierowanych do ludu stał zawsze na gruncie powszechnej suwerenności ludu i braku wszelkiego rodzaju cenzusów, prawa polityczne miały więc przynależeć każdemu obywatelowi. W pracach o charakterze bardziej naukowym prezentował już inne poglądy. Nie rezygnował co prawda z przekonania, iż jednostka powinna brać udział w zarządzaniu wspólnotą (państwem). Jednak nie oznaczało to dla niego jeszcze konieczności wprowadzenia powszechnego prawa wyborczego ze względu na różnice w stopniu umiejętności oceny sytuacji politycznej ludu⁷².

Bibliografia

Źródła drukowane

- [Anonim]. *Macht euch bereit. Ein Wort an das deutsche Volk*. Herisau: Druck und Verlag des Literarischen Instituts, 1846.
- Kamptz, Karl Albert, von. *Die deutsche constituirende National-Versammlung in Frankfurt von der Kritik des Staatsrecht*. Berlin: Decker, 1849.
- Struve, Gustav, von i Heinzen, Karl. *Die Schilderhebung der deutschen Republikaner im April 1848*. Straßburg: Schmidt und Drucker, 1848.
- Struve, Gustav, von. „Menschenrechte”. W: *Das Staats-Lexikon. Encyclopädie der sämtlichen Staatswissenschaften für alle Stände*, 9 Bd., red. Karl Welcker, 766–9. Leipzig: F.A. Brockhaus, 1864.
- Struve, Gustav, von. „Menschenrechte”. W: *Das Staats-Lexikon. Encyclopädie der sämtlichen Staatswissenschaften für alle Stände*, 9 Bd., red. Carl von Rotteck i Carl Welcker, 64–72. Altona: Verlag von Johann Friedrich Hammerich, 1847.
- Struve, Gustav, von. *Die Grundrechte des deutschen Volkes*. Birsfelden: J.U. Walser, 1848.
- Struve, Gustav, von. *Diesseits und Jenseits des Oceans. Jahrbuch zur Vermittelung der Beziehungen zwischen Amerika und Deutschland, Erster Jahrgang, Erstes Heft*. Coburg: F. Streit, 1864.

⁶⁹ Szerzej na ten temat: Löhnig, „The Social Function”, 111–21.

⁷⁰ Szerzej na temat idei suwerenności ludu w myśli Rousseau: Lis, „Jean-Jacques Rousseau i James Madison”, 73–90.

⁷¹ Struve, „Menschenrechte” [1864], 767, 768.

⁷² Anonim, *Macht euch bereit*, 57–8; Struve, *Die Grundrechte*, 8–9; Struve, „Menschenrechte” [1864], 769.

- Struve, Gustav, von. *Grundzüge der Staatswissenschaft*. Bd. 1. Mannheim: Selbstverlag des Verfassers, 1847.
- Struve, Gustav, von. *Kommentar zu dem Entwurfe eines Staatsgrundgesetzes für das Königreich Hannover, Drittes Heft*. Rinteln: Albrecht Osterwald, 1832.
- Struve, Gustav, von. *Politisches Taschenbuch für das deutsche Volk*. Frankfurt am Main: Literarische Anstalt, 1846.

Opracowania

- Ackermann, Karl. *Gustav v. Struve mit besonderer Berücksichtigung seiner Bedeutung für die Vorgeschichte der Badischen Revolution*. Mannheim: M. Hahn, 1914.
- Ashton, Bodie Alexander. „Constitutionalism as a Force of Popular Loyalty: Constitutional and Unconstitutional Württemberg in the Early Nineteenth Century”. *Giornale di Storia Costituzionale* 34 (2017): 137–59.
- Baranowska, Marta. „Marzenie o szczęściu, czyli idea prawa natury w filozofii Jana Jakuba Rousseau”. *Czasopismo Prawno-Historyczne* 65, z. 2 (2013): 55–72.
- Barwicka-Tylek, Iwona i Pietrzyk-Reeves, Dorota. „Wolność w ujęciu Jana-Jakuba Rousseau. Pomiedzy starożytnymi a nowożytnymi”. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa* 9, z. 2 (2016): 211–32.
- Birtsch, Günter. „Gemäßigter Liberalismus und Grundrechte. Zur Traditionsbestimmtheit des deutschen Liberalismus von 1848/49”. *Geschichte und Gesellschaft* 9 (1983): 22–38.
- Cancik, Pascale. „Selbst ist das Volk: Der Ruf Nach Volkstumlichkeit der Verwaltung in der Ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts”. *Der Staat* 43, nr 2 (2004): 298–327.
- Czapliński, Władysław, Galos, Adam i Korta, Waclaw. *Historia Niemiec*. Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo PAN, 1990.
- Czubiński, Antoni. „Rozwój poczucia narodowego i dążeń do zjednoczenia narodowego w krajach niemieckich w dobie kapitalizmu (1776–1945)”. W: *Pojęcia „Volk” i „Nation” w historii Niemiec. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Zakład Historii Niemiec IH UAM w dniu 15 V 1979 r.*, red. Antoni Czubiński, 25–58. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1980.
- Frei, Alfred Georg i Hochstuhl, Kurt. *Wegbreiter der Demokratie. Die badische Revolution 1848/49. Der Traum von der Freiheit*. Berlin–Heidelberg: Springer Verlag, 1997.
- Giltaij, Jacob. „Human rights, Roman law and Stoicism: Rephrasing the question”. *Academy of Athens Yearbook of the Research Centre for the History of Greek Law* 46 (2016): 105–31.
- Hartmann, Bernd J. „How American Ideas Traveled: Comparative Constitutional Law at Germany’s National Assembly in 1848–1849”. *Tulane European & Civil Law Forum* 17 (2002): 23–70.
- Jäkel, Marcel. „Die «Paulskirchenverfassung» der Frankfurter Nationalversammlung. Umstände und Grundzüge ihrer Entstehung, Inhalte und historischen Bedeutung”. *Juristische Ausbildung* 3 (2019): 231–43. DOI: <https://doi.org/10.1515/jura-2018-2052>.
- Jansen, Christian. „Struve, Gustav Carl Johann Christian (bis 1847 von S.)”. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz56365.html> (dostęp: 14.07.2021).
- Kuźmicz, Karol. „Antytotitarne przesłanie filozofii prawa Immanuela Kanta”. *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem* 42, nr 4 (2020): 307–26.
- Langewiesche, Dieter. „Gesellschafts- und verfassungspolitische Handlungsbedingungen und Zielvorstellungen europäischer Liberaler in den Revolutionen von 1848”. *Geschichte und Gesellschaft* 9 (1983): 341–62.
- Leonhard, Jörn. „Anatomies of failure? Revolutions in German history: 1848/49, 1918 and

- 1989/90”. W: *Ten Years of German Unification: Transfer, Transformation, Incorporation?*, red. Jörn Leonhard, 21–55. Birmingham: University of Birmingham Press, 2002.
- Lerg, Charlotte A. *Amerika als Argument: Die deutsche Amerika-Forschung im Vormärz und ihre politische Deutung in der Revolution von 1848/49*, Bielefeld: transcript Verlag, 2011.
- Lesińska-Staszczuk, Magdalena. „Dyskryminacja ze względu na pochodzenie rasowe i etniczne – wybrane aspekty”. W: *Europejskie i polskie doświadczenia z etnicznością i migracjami w XXI wieku*, red. Anita Adamczyk, Andrzej Sakson i Cezary Trościak, 343–52. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM, 2018.
- Lis, Rafał. „Jean-Jacques Rousseau i James Madison. Dwa modele obywatelstwa w tradycji doktryny suwerenności ludu”. *Horyzonty Polityki* 7, nr 18 (2016): 73–90.
- Löhnig, Martin. „The Social Function of Property in German Law”. W: *Léon Duguit and the Social Obligation Norm of Property*, red. Paul Babe i Jessica Viven-Wilksch, 111–21. Singapore: Springer, 2019.
- Łuszczczyńska, Małgorzata i Łuszczczyński, Artur. „Autorytarne prawa naturalne? – kilka uwag o negatywnym potencjalnie pozytywnych idei”. *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem* 39, nr 2 (2017): 9–23. DOI: 10.19195/2300-7249.39.2.1.
- Łuszczczyńska, Małgorzata. „Katolicka nauka społeczna – doktryna per se czy per participationem?”. *Studia Iuridica Lublinensia* 17 (2012): 89–102.
- Maciejewski, Marek. „Doktrynalne ujęcia relacji prawo naturalne – prawo stanowione od starożytności do czasów oświecenia”. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa* 8, z. 2 (2015): 107–132. DOI: 10.4467/20844131KS.15.007.3813.
- Maciejewski, Marek. „Życie, wolność, własność, bezpieczeństwo. Doktrynalne przesłanki wczesnych regulacji praw człowieka”. *Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze* 1 (2010): 13–39.
- Merkwa, Marcin. *U źródeł idei praw człowieka. Kształtowanie prawnych i filozoficznych podstaw koncepcji prawa człowieka*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2018.
- Moeller, Frank. „The German Revolution of 1848–1849 – New Perspectives”. *Вестник СПбГУ. История* 62, z. 3 (2017): 601–12. DOI:10.21638/11701/spbu02.2017.311.
- Müller, Carolin. „Von der Heidelberger Versammlung zur Paulskirche”. W: *Auf dem Weg zur Paulskirche: Die Heidelberger Versammlung vom 5. März 1848, Begleitband zu der Ausstellung im Kurpfälzischen Museum der Stadt Heidelberg vom 5. März – 3. Mai 1998*, red. Frank Engehausen i Frieder Hepp, 75–87. Ubstadt-Weiher: Verlag Regionalkultur, 1998.
- Paluszyński, Tomasz. *Historia Niemiec i państw niemieckich. Zarys dziejów politycznych*. Poznań: Oficyna Wydawnicza Wyższej Szkoły Języków Obcych, 2006.
- Peiser, Jürgen. *Gustav Struve als politischer Schriftsteller und Revolutionär*. Frankfurt am Main: Johann Wolfgang Goethe-Universität, 1973.
- Reiß, Ansgar. *Radikalismus und Exil. Gustav Struve und die Demokratie in Deutschland und Amerika*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2004.
- Sadowski, Mirosław. „Naturalne i społeczne prawa człowieka w nauczaniu papieża Leona XIII”. *Zeszyty Prawnicze UKSW* 11, nr 4 (2011): 103–36.
- Schieder, Wolfgang. „Frühe Arbeiterbewegung und Menschenrechte im deutschen Vormärz”. *Mitteilungsblatt des Instituts zur Erforschung der europäischen Arbeiterbewegung (IGA)* 18 (1997): 10–4. DOI: <https://doi.org/10.13154/mts.18.1997.10-14>.
- Schmale, Wolfgang. *Archäologie der Grund- und Menschenrechte in der Frühen Neuzeit: Ein deutsch-französisches Paradigma*. München: Oldenbourg, 1997.
- Shorter, Edward. „Middle-Class Anxiety in the German Revolution of 1848”. *Journal of Social History* 2, nr 3 (1969): 189–215.
- Stolleis, Michael. *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland*. München: CH Beck, 1992.
- Szczurkowska, Jolanta. *Ja patriota. Psychologia patriotyzmu*. Warszawa: Difin, 2016.
- Tracz-Tryniecki, Marek. „Tocqueville patrzy na Europę”. <https://teologiapolityczna.pl/marek-tracz-tryniecki-tocqueville-patrzy-na-europe#> (dostęp: 16.05.2022).

- Tracz-Tryniecki, Marek. *Mysł polityczna i prawna Alexisa de Tocqueville*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2009.
- Wawrykowa, Maria. *Dzieje Niemiec 1789–1871*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980.
- Wende, Peter. *Radikalismus im Vormärz: Untersuchungen zur politischen Theorie der frühen deutschen Demokratie*. Wiesbaden: Steiner, 1975.
- Winkler, Heinrich August. *Długa droga na Zachód. Dzieje Niemiec*. T. 1: 1806–1933. Tłum. Viktor Grotowicz, Marta Kopij i Wojciech Kunicki. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007.
- Zimmerman, Andrew. „From the Rhine to the Mississippi: Property, Democracy, and Socialism in the American Civil War”. *Journal of the Civil War Era* 5, nr 1 (2015): 3–37.